

Pakt med djävulen?

Samarbete och motstånd i Hitlers skugga

Mats Bergquist

Inledning: Hitlers allianssystem

Mindre stater valmöjligheter när det gäller förhållandet till en stormaktsgranne brukar i litteraturen om internationell politik anges vara i grunden tre. Man kan följa vad som brukar kallas en ”triumfvagnspolitik”, vilket, enligt den amerikanske historikern Paul W Schroeder, historiskt är den vanligaste linjen, och innebär att man genom en nära relation till stormakten söker vinna säkerhet. Ett annat förhållningssätt är att genom samverkan med andra stater i liknande predikament, och/eller med en annan stormakt, söka balansera grannen. Ett tredje innebär att en mindre stat förklarar sig neutral eller alliansfri, och därmed vill säga att om stormaktsgrannen lämnar denna i fred kommer inga anfallsföretag mot stormakten att utgå från den alliansfria statens territorium. Distinktionen mellan en sådan strategi och en triumfvagnslinje kan ibland svår att upprätthålla.

Mot slutet av 1930-talet drogs av olika skäl flera stater i Centraleuropa och på Balkan alltmera in i den tyska maktsfären och blev frivilligt eller av tvång på Hitlers triumfvagn. Motiven var olika. Ungern var fixerat vid 1920 års fred i Trianon som berövat landet över två tredjedelar av dess territorium och lett till att miljoner ungrare hamnat utanför dess gränser, i Rumänien, Tjeckoslovakien och Jugoslavien. Detta kändes särskilt svårsmält som nationalitetsprincipen skulle vara vägledande för frederna efter första världskriget. Hur skulle man kunna revidera den i ungrarnas ögon orättvisa freden? En partiell justering skedde efter Münchenöverenskommelsen 1938 i och med den s.k. första Wienöverenskommelsen, framförhandlad av Tyskland och Italien, varigenom man fick tillbaka en del av Slovakien, då en del av Tjeckoslovakien men före 1918 av Ungern. I den andra Wienöverenskommelsen 1940 återfick Ungern den norra delen av Transsylvanien.

Rumänien, som kraftigt gynnats av Versaillesfreden, hade emellertid som ett resultat av 1939 års Molotov-Ribbentroppakt 1940 fått avstå mycket av sitt nyvunna territorium i Bessarabien och Bukovina till Moskva. I Wien 1940 fick man således vidare avstå territorium till Ungern. I varje fall ville man söka få

tillbaka vad man förlorat till Sovjet. Bulgarien gjorde anspråk på både grekiska och sydslaviska områden (Makedonien) som delvis vunnits i det första Balkan-kriget 1912-1913 men förlorats i det andra 1913. I Slovakien, som under epoken Österrike-Ungern var en del av det senare landet, fanns under mellankrigstiden strävanden efter utökad autonomi inom republiken Tjeckoslovakien. Efter Münchenuppgårelsen 1938 och den tyska ockupationen av Böhmen och Mähren i mars 1939, gjordes Slovakien till en självständig stat. Även Kroatien blev, sedan tyskarna tillsammans med Italien i april 1941 ockuperat resten av Jugoslavien (som man dock aldrig helt lyckades pacificera), en nominellt självständig stat under den beryktade och våldsamma Ustasjarörelsen.

Sedan andra världskriget brutit ut och våren och sommaren 1940 helt förändrat Europas karta absorberade den tyska maktsfären således flera stater, medan ytterligare andra länder ockuperades av axelmakterna. Danmark besattes utan strid 9 april 1940 men behöll i princip sin självständighet. Finland sökte efter marsfreden 1940 ryggestöd mot sovjetisk press hos Sverige och framför allt från sensommaren samma år hos Tyskland; man ville naturligtvis återfå de områden man förlorat i Vinterkriget.

Spanien borde, mot bakgrund av den avgörande hjälp Franco under inbördeskriget 1936-1939 fått av Tyskland och Italien, ha blivit en naturlig del av axelmakternas krets. Men den spanske diktatorn lyckades, främst genom att hänvisa till följderna av det nyligen avslutade kriget, hålla viss distans till de större fascistregimerna. Francos långtgående territoriella krav i Nordafrika på Frankrikes bekostnad skapade också problem i både Paris och Berlin. Han behöll också som den siste fascistledaren i Europa makten ända till sin död 1975.

Eftersom bilden av andra världskriget på axelsidan helt dominerats av Tyskland och Japan (och kanske fram till 1943 Italien), har man tenderat att glömma bort att också Tyskland (och i begränsad mån Japan), skapade ett eget allianssystem. Redan 1936 tillkom den s.k. Antikominternpakten mellan Tyskland och Japan, till vilken Italien året därpå anslöt sig. Med åren skulle denna pakt, som således riktade sig mot bolsjevismen, komma att undertecknas av ytterligare tio stater, varav fem jämte de ursprungliga grundarna 1940 skulle ingå den s.k. tremaktpakten som omfattade de axelmakter som förväntades militärt skulle komma att slåss på tyskarnas sida.

De tio stater som fram till 1941 skrev på Antikominternpakten var Jugoslavien (vilken stat dock de facto upphörde i och med den tyska och italienska inmarschen i april 1941), Ungern, Rumänien, Bulgarien, Slovakien, Kroatien, Danmark, Finland, Spanien, den japanska lydregimen Manchukuo och den japanskvänliga kinesiska regimen i Nanking. Av dem skulle Ungern, Rumänien, Slovakien och Kroatien sända trupper till östfronten, medan Bulgarien, som vägrade förklara krig mot Sovjet, endast deltog i regionala strider på Balkan. Det fascistiska Spanien, som inte ingick i tremaktpakten, sände ändå en rätt

stor (40.000) frivillig kontingent till östfronten. Finland, som visserligen skrivit på antikominternpakten, var inte formellt allierat med Tyskland utan såg sig under fortsättningskriget 1941-1944 som ur folkrättslig synvinkel en självständig "medkrigförande" (co-belligerent)

En signatur som saknades på anti-Kominternpakten var Philippe Pétains. Efter vapenstilleståndet i juni 1940 ockuperade tyskarna norra och västra Frankrike medan resten med huvudstad i Vichy, nominellt var fritt. Pétain hade uppenbarligen hoppats att stilleståndet skulle följas av ett fredsfördrag och slut på den partiella tyska ockupationen. Härefter hade Vichyregimen trott att det nya auktoritärt styrda Frankrike skulle inordnas i axelmakternas nyordning. Men när pakten i november 1941 hade femårsjubileum inbjöds alltså inte regeringen i Vichy. Tyskarna ville uppenbarligen inte erkänna denna besegrade stat som en helt suverän, vilket alltså var fallet med Danmark, som inte behandlades som fiendeland. I november 1942 ockuperade Hitler också resten av Frankrike men upprätthöll ändå fiktionen av fransk självständighet med Pétain som statschef.

Men hur kom det sig att de uppräknade staterna kom att satsa på Hitlers Tyskland (och Japan) eller – som Danmark – tvingas in i dess maktsfär, hur hanterades de besvärliga relationerna med deras brutala och nyckfulla allierade och vad hände med regimerna när man slapp ur Hitlers garn? Vägen in i samarbetet med Hitler-Tyskland ter sig ganska olika i de skilda staterna, liksom både själva det krigstida samarbetet och vägen ut.

Eftervärldens dom mot de ledande samarbetsmännen i respektive statsledningar har generellt sett varit hård. Några av de styrande mötte under de nya regimerna efter kriget döden i galgen (Rumäniens Ion Antonescu och Slovakien Jozef Tiso), andra dömdes till långa fängelsestraff (Philippe Pétain, trots hög ålder), åter andra (Kroatien Ante Pavelic) lyckades fly (till Argentina) eller tilläts gå fria (Ungerns Nicholas von Horthy, som avsatts av tyskarna hösten 1944). På senare år har tendenser till en ny syn på kollaboratörerna – ordet användes oftast just i detta särskilda historiska sammanhang – med början i exilkretsar, ibland visat sig. Är det, trots allt, under vissa omständigheter försvarligt att ingå en pakt med djävulen? Och är det alltid fråga om en sådan pakt där man alltså söker uppnå sina överordnade säkerhetspolitiska mål genom att tillmötesgå den starkare makten på andra, kanske som sekundära uppfattade, områden? I vilken grad var samarbetet med Tyskland (och Japan) ett frivilligt val, hade man kunnat välja en annan väg eller satt man fast i en geopolitisk och geoeconomisk kniptång?

De resta frågorna har inte bara historiskt intresse. De tangerar också den aktuella frågan om demokratiska partiers eventuella samarbete med extremhögern. Här föreligger dock, oavsett de högerradikala partiernas ideologi, en grundläggande skillnad mot den i denna uppsats behandlade problematiken. De länder som av olika skäl valde att samarbeta med Tyskland var ju alltid i

underläge, politiskt, militärt och ekonomiskt. De konservativa partier som i olika länder under 1930-talet och nu åter idag samarbetat eller funderar på att samarbeta med extrema högerkrafter var ofta den dominerande parten på den inrikespolitiska scenen, men valde likafullt eller överväger att välja samarbete längre högerut.

Av de länder som frivilligt eller under tvång tillträtt Hitlers politiska och militära allianssystem var endast två, Danmark och Finland, demokratier medan Ungern, Rumänien (från 1940 en militärdiktatur) och Bulgarien var auktoritära kvasidemokratier, Spanien och Kroatien tydligt fascistiska diktaturer och Slovakien slutligen en närmast klerikalfascistisk regim. I det följande skall vi, med utgångspunkt från de sinsemellan mycket olika fallen Danmark och Slovakien, söka analysera hur dessa båda länder gled (Slovakien) eller tvingades in (Danmark) i den tyska nyordningen, hur man hanterade förhållandet till Berlin, och hur samarbetet slutligen ändade. Hur kunde man balansera de statsrättsliga och moraliska kraven på självständighet samtidigt som man i praktiken var utlämnad till tyskt godtycke och maktutövning? Dessa exempel har också valts för att de båda berör två små stater, med en påtagligt svag förhandlingsposition gentemot stormakten Tyskland. Det bör understrykas att sinsemellan var dessa båda stater mycket tydliga kontraster och till karaktären och när det gäller politisk utveckling mycket olika. Deras situation jämförbar endast i den meningen att dessa två småstater var en del av den tyska maktsfären.

Vägen in och förhållandet till Berlin

De dominerande politiska ledarna under det andra världskriget i de aktuella länderna är båda tämligen okända utanför den egna nationen. Erik Scavenius (1877-1962), ursprungligen diplomat med anknytning till partiet Radikale Venstre med en närmast pacifistisk tradition, var dansk utrikesminister under båda världskrigen och dessutom statsminister 1942-1943 (formellt till 1945) och den intellektuella motorn bakom den s.k. förhandlingspolitiken. Han representerade en liten demokratisk stat, i vilken överenskommelser med tyskarna också måste finna något slags politisk accept i övriga partier. Nationalistledaren och presidenten i Slovakien, Jozef Tiso (1887-1947), hade ett visst inrikespolitiskt svängrum men behövde samtidigt kontrollera de mera uttalat nazist-anstrukna krafterna i landet. Som utövande katolsk präst hade han också ett annat problem, nämligen Vatikanen.

Danmark hade redan under det första världskriget, då man liksom Norge och Sverige sökte upprätthålla sin neutralitet, ett ömtåligt förhållande till sin södra stormaktsgranne. Minnet av det förkrossande nederlaget 1864 då en fjärdedel av landet, Slesvig och Holstein, annekterades av Preussen levde kvar. Samtidigt var Danmark, liksom Sverige, beroende av handeln med särskilt

Storbritannien. Situationen var politiskt känslig och hanterades främst av den unge utrikesministern i minoritetsregeringen Zahle, Erik Scavenius, som alltså representerade Det Radikale Venstre, ett utbrytarparti ur det stora bondepartiet Venstre. Scavenius var från början karriärdiplomat och hade bara ett knappt decennium i yrket när han till sin egen och andras förvåning vid 32 års ålder blivit utnämnd till utrikesminister 1909. Denna gång skulle hans tid i regeringen bli kort, ett drygt halvår. Men när Carl Theodor Zahle 1913 bildade ny regering återkom Scavenius på posten. Denna gång skulle han stanna till 1920 och hantera inte bara förhållandet till Berlin utan, förutom avyttrandet av de danska öarna i Västindien till USA, också revisionen av 1864 års fred som medförde att norra Slesvig, huvudsakligen bebott av dansktalande, återgick till Danmark.

Johannes Hellner, svensk utrikesminister i Nils Edéns regering 1917–1920, betecknar i sina memoarer Erik Scavenius som en av de mest kallt och logiskt resonerande personer han mött. Dessa egenskaper skulle Scavenius få än mera nytta av längre fram. Under mellankrigstiden var han bl.a. sändebud i Stockholm och ett slag – samtidigt! – folketingsledamot för Radikale Venstre. Efter den tyska ockupationen den 9 april 1940 rekonstruerades regeringen i juli under socialdemokraten Thorvald Stauning som en ministär med de fyra större partierna, socialdemokraterna, Venstre, De Konservative och Radikale Venstre. Scavenius återinträdde i rollen som utrikesminister. Det sista året Danmark hade en egen fungerande regering, till utgången av augusti 1943, var han också – motvilligt – statsminister. Även om hans regering formellt satt kvar till befrielsen – kung Christian X vägrade den avsked – verkade den inte efter 29 augusti 1943. Ansvaret togs över av de högsta tjänstemännen i varje ministerium, men den danska administrationens rörelsefrihet begränsades påtagligt.

Under åren 1940–1942 leddes regeringen således först av Thorvald Stauning och efter hans bortgång 1942 av hans efterträdare som partiledare Vilhelm Buhl. Men det blev Scavenius som förde förhandlingarna med Tyskland. Eftersom inga strider ägt rum i samband med ockupationen den 9 april behandlades Danmark inte som fiendeland. Kontakterna med ockupationsmakten och det tyska sändebudet i Köpenhamn gick främst genom utrikesministeriet. Det var givetvis också bekvämt för regeringen och folketinget att utrikesministern fick ta de inledande stötarna. Här fanns ingen formell skillnad mot situationen i det icke-ockuperade Sverige där utrikesminister Günther var den som Tyskland först vände sig till.

Målet för regeringens politik var att inom ramen för ockupationen maximera Danmarks självständighet. Scavenius hade inga starka förhandlingskort, men två förhållanden var regeringen till nytta. Dels ville Berlin gärna se Danmark som en modell för samarbete, ytterst med tysk kontroll över säkerhetspolitiken, men i övrigt framför allt präglad av lugn och stabilitet. Sannolikt spelade Hitlers rasidéer också en roll i synen på Danmark. Detta land stod dessutom för

15 procent av den tyska livsmedelsförsörjningen. Den danska industrin kom i stor utsträckning att rikta sin export mot Tyskland. I många centrala frågor måste Scavenius tillmötesgå tyska krav, men i andra lyckades han motstå dem.

Erik Scavenius ville givetvis inte ensam bära ansvaret för relationen till Tyskland, även om tyskarna alltså föredrog att kanalisera de viktigaste bilaterala ärendena via hans ministerium. Till stöd för regeringen upprättades ett informellt råd, det s.k. niomannautskottet, vari ingick medlemmar från de fem största, demokratiska partierna (regeringspartierna plus Retsförbundet). Detta kunde fungera som en informell förbindelselänk med folketinget. Där kunde Scavenius förankra regeringens beslut, men det formella ansvaret förblev ministärens. Dess största problem skulle, förutom hanterandet av tyska krav, bli dess legitimitet. Under de första åren av ockupationen var detta kanske inte ett avgörande problem, även om sändebudet i Washington ifrågasatte regeringens självständighet. De flesta danskar var sannolikt eniga med den politiska ledningen om att militärt motstånd den 9 april var lönlöst. Förtroendet för regeringen skulle inte påverkas av att åtskilliga kommunister, inklusive ett par folketingsmedlemmar, efter operation Barbarossa fängslades och att detta attesterades genom en retroaktiv lag hösten 1941, varigenom partiet förbjöds (I Sverige, där detta krav drevs av högern, förkastades tanken; i så fall borde även nazistpartierna förbjudas, menade andra). När man i mars 1943 anordnade folketingsval gav detta de etablerade partierna ett starkt stöd med tillsammans 140 av de 148 mandat. Ett utbrett missnöje med förhandlingspolitiken hade rimligen lett till proteströster och/eller lägre valdeltagande.

En tidig och för regeringen besvärande utmaning mot dess legitimitet emanerade från det danska sändebudet i Washington, Henrik Kaufmann, som icke godkände den officiella suveränitets- och neutralitetsdoktrinen. Han sade sig representera kungen och den danska nationen. Genom att han hade tillgång till danska statsmedel i amerikanska banker och de facto accepterades av de amerikanska myndigheterna kunde han fortsätta sin verksamhet. Köpenhamn bröt under ockupationens första år inte helt med honom. Kaufmanns försök att locka med sig andra danska sändebud utomlands lyckades däremot dåligt. Problemet med Washingtonministern ställdes på sin spets när Kaufmann på eget bevåg i april 1941 på Danmarks vägnar slöt ett avtal med USA om upplåtande av militära baser på Grönland. Detta ledde naturligen till att han avskedades. Utrikesministeriet hävdade att inte ens en regering i en helt annan situation skulle ha funderat på att gå med på detta. Den uppfattade sändebudets tilltag som ett försök att ändra Danmarks neutralitetspolitik. Kaufmann å sin sida drev tesen att även neutralitet medförde ett ansvar för Tysklands grymheter. Han skulle sedermera komma att spela en roll när Danmark, trots samarbetspolitiken, erkändes som allierad och kom med i FN. Henrik Kaufmann ingick en period omedelbart efter befrielsen i regeringen. Hans agerande godkändes på så sätt ex post.

Ganska snart efter folketingsvalet 1943 minskade inte minst genom stora strejker och oroligheter sommaren 1943 regeringens legitimitet medan motståndsrörelsens steg. Motståndet mot ockupationen visade sig i förstone främst genom underrättelseuppgifter till de allierade men skulle från sommaren 1943 manifesteras i generalstrejk och begynnande sabotageaktioner. Detta ledde till tyska krav på undantagstillstånd, presscensur och införande av dödsstraff för sabotage, vilka krav alltså förkastades av regeringen. I september 1943 bildades det tvärpolitiska Frihetsrådet som organ för motståndsrörelsen och kontakt med de allierade. I detta råd skulle kommunisterna komma att spela en viktig roll. Dansk politik, som under de första dryga tre åren av ockupationen kunde ses som en förhandling mellan den lagliga regeringen och ockupationsmakten, förvandlades till en trepartsrelation där också Frihetsrådet som ett slags inre exilregering spelade en roll.

Den utrikespolitiska situationen förändrades långsamt efter den tyska kapituleringen vid Stalingrad i februari 1943, slaget vid Kursk i juli 1943 och Italiens avhopp från axelmakterna i augusti samma år. I denna veva sade den svenska regeringen upp den s.k. transiteringsöverenskommelsen från 1940 varigenom permittenttrafiken genom Sverige till och från Norge upphörde. Denna utveckling medförde minskad tolerans från tysk sida och kulminerade således i slutet av augusti med krav från ockupationsmakten på långtgående åtgärder. Detta kunde regeringen således inte acceptera, varpå den begärde avsked och upphörde att fungera. Ett godkännande av de tyska kraven hade varit katastrofal för regeringens legitimitet.

Förhandlingspolitiken fungerade således förhållandevis väl under åren fram till sommaren 1943. Men därefter ökade alltså tyskarnas krav på den lokala regeringen i Danmark. Detta innefattade också krav på åtgärder mot de danska judarna som dittills inte berörts. Den tyska s.k. riksbefullmäktige i Danmark, först karriärdiplomaten Cecil von Renthe-Fink, sedan SS-mannen Werner Best, som löd under utrikesministeriet i Berlin, var oroliga för att åtgärder mot judarna skulle leda till ytterligare oroligheter. De danska myndigheterna kunde komma att stå inför valet mellan att se tyskarna fängsla den danska judenheten eller att själva göra detta. Valet mellan dessa lösningar var naturligtvis omöjligt. Därför kunde Werner Best sannolikt se mellan fingrarna när 7.000 danska judar under några dagar i oktober flydde till Sverige. Han kunde sedan gement mot Berlin hävda att Danmark rensats från judar. Att den civila tyska ledningen i landet inte alltid var överens med kommandören för ockupationstrupperna, som drev på för en mera strikt tysk kontroll, bidrog säkert också till att det helt övervägande delen av de danska judarna kunde räddas. Bakgrunden till att så kunde ske är dock fortfarande föremål för diskussion bland danska historiker.

Det s.k. departementschefsstyret, där efter den 29 augusti 1943 varje ministeriums högste tjänsteman tillsammans med kollegorna fungerade som ett slags de facto-regering, fortsatte förhandlingspolitiken till befrielsen. Men

rörelsefriheten inskränktes. I september 1944 upplöstes den danska poliskåren och flera tusen poliser sändes till koncentrationsläger söder om gränsen. Motståndsrörelsen, som samverkade nära med brittiska SOE, intensifierade sin verksamhet med ökat antal sabotageaktioner och mord på danska kollaboratörer. Intill maj 1945 mördades ca 400 sådana s.k. stikkere.

Jozef Tiso var således från början präst i det mycket katolska och i jämförelse med de tjeckiska delarna av republiken fattigare bondelandet Slovakien. Det enda Scavenius och Tiso hade gemensamt var att de före kriget verkat som parlamentariker och ministrar i två små demokratier. Tiso var utbildad på ett ungerskt prästseminarium – Slovakien tillhörde sedan många hundra år den ungerska delen av Dubbelmonarkin – men engagerade sig också tidigt i det dominerande slovakiska folkpartiet. Sedan den tjeckoslovakiska staten utropats 1918 blev Tiso ledamot av landets parlament och var 1927-1929 hälsovårdsminister. Prästämbetet gled alltmera i bakgrunden, även om han blev sin landsortsför-samling trogen. Han övertog också 1938 ledningen av sitt parti, vars strävanden var att inom republikens ram utöka autonomi. Självständighet var inte något man talade om då. Men efter Münchenöverenskommelsen 1938 och den tyska ockupationen av Böhmen och Mähren i mars 1939 ställdes Tiso, då premiärminister i den nyetablerade autonoma regeringen i Bratislava, under ett besök i Berlin samma månad i praktiken inför valet att endera utropa självständighet eller riskera att Slovakien åter blev en del av Ungern. Eftersom Hitler redan 1938 tvingat Tjeckoslovakien att avstå en del territorium till den södra grannen uppfattade troligen Tiso, som också länge levt under ungerskt styre, detta hot som reellt. Helt plötsligt var han vorden president i en ny stat, under tyskt beskydd. Detta beskydd formaliserades i en traktat mellan de båda staterna.

I det styrande partiet fanns många nazistsympatisörer som ville driva utvecklingen i tysk riktning. Men liksom i fallen Rumänien, där det fanns en kristligt anstruken fasciströrelse, och Ungern, där det lokala nazistpartiet tog makten först i oktober 1944, då Hitler satt riksföreståndaren Nicholas von Horthy i husarrest, satsade Hitlerregimen i det längsta, säkert ibland motvilligt, på vasaller som kunde förväntas ha större legitimitet än de lokala nazistpartierna.

Josef Tisos svåraste fråga skulle bli en som den danska regeringen till hösten 1943 kunde undvika, nämligen judarnas ställning. Som katolsk präst omfattade Jozef Tiso i Östeuropa vanliga antisemitiska strömningar. Hans regim införde successivt redan från början restriktioner när det gällde tillträdet till utbildning och olika professioner m.m. Hans mera extrema partikamrater ville driva på denna utveckling, men Tiso hoppades kunna lösa denna fråga inom landets gränser och utan att liv gick till spillo. Han riktade sig mot det starka judiska inflytandet i landets ekonomi. Men under tysk press började hans regim 1942 att sända slovakiska judar till Tyskland och till Ukraina. Trots att dessa transporter upphörde samma höst och inte återupptogs förrän efter ett uppror 1944, hade hans regim stigit över en tröskel och gjort Tiso medskyldig till

Förintelsen. Även om han som statschef kunde bevilja undantag, deporterades inalles ca 58.000 judar.

Tisos sista halvår som statschef ägde rum under direkt tysk kontroll. För att kväsa ett Sovjetstött uppror i de östra delarna av landet sensommaren 1944 tvingades presidenten begära tyskt militärt stöd, varefter tyskarna i praktiken alltmera tog över makten. Tiso flydde till Bayern, blev fånge först hos britterna, sedan hos amerikanerna och sändes åter till Tjeckoslovakien för att 1946 ställas inför rätta.

Vägen ut

Erik Scavenius skulle leva många år efter befrielsen. Han avled först 1962. Hans göranden och låtanden undersöktes av den officiella utredning som regeringen tillsatte 1945 och som avslutade sitt arbete först 1953. Något rättsligt efterspel till hans krigstida roll blev det inte. Detta gällde också övriga ministrar som representerade sina partier i de krigstida regeringarna. Däremot fälldes ett par av fackministrarna, som just tillsatts för att underlätta samarbetet med tyskarna, för sin ämbetsutövning. Erik Scavenius levde efter kriget ganska isolerad i en förort till Köpenhamn och publicerade två korta memoarvolym, en (1948) om perioden 1940-1943 och en (1959) om hans utrikesministertid under första världskriget. Ett mycket försiktigt försök till Ehrenrettung gjordes av en ledande dansk historiker, Viggo Sjöqvist, som 1973 gav ut en biografi i två delar om den kontroversielle diplomaten och politikern. Men i dansk historieskrivning framstår nog fortfarande den kylige och otillgänglige Erik Scavenius oftast som en mycket tveksam person, ledande under en period man länge ville glömma.

Historikern Bo Lidegaard, som i två volymer behandlat ockupationen, senast i "Kampen om Danmark 1933-1945 (2003) intar en tydlig distans till Scavenius. Lidegaard, vars historieskrivning inte är oomstridd, redovisar utförligt hur danska historiker behandlat samarbetspolitiken och hur svårt man haft att komma till rätta med denna period i dansk historia. Historieskrivningen har gått i vågrörelser, först om det enade Danmarks kamp mot ockupationen, sedan mera nyanserade beskrivningar om hur samarbetet med Tyskland tog sig ut i praktiken på olika områden till allra senast en tydligt kritisk hållning till det samma. De två frågeställningar som förefaller ha dominerat debatten är dels hur långt man kunde motivera eftergifter till ockupationsmakten, dels vilken roll den danska motståndsrörelsen spelat. Innebar Danmarks agerande någon skada för andra? Och det ständiga tvivlet på om man gjort tillräckligt för att motverka tyskarna. Var med andra ord samarbetspolitiken ett uttryck för feghet eller i själva verket ett försvar för Danmarks demokratiska ordning?

Något tillfredsställande svar på denna fråga finns, skriver Lidegaard, knappast. När man skulle anställa det s.k. "retsopgøret" som den allmänna opinionen krävde, vilka var det som skulle stå till svars? En sådan uppgörelse kunde

tolkas som ett angrepp på demokratin, menar Lidegaard. Det var i själva verket fullt möjligt för den enskilde medborgaren att samtidigt stöda samarbetspolitiken, hata tyskarna och sympatisera med motståndsrörelsen. Samarbetsregeringen hade ju stöd i folketinget, vilket således visade sig i valet i mars 1943. Där valde man alltså den lätta vägen att åtala några fackministrar men lämna de politiska i fred. Inte heller vidtogs några åtgärder mot de ledande tjänstemän som efter den 29 augusti 1943 stod för den danska förvaltningens kontinuitet. Däremot dömdes 13.500 personer till fängelse, över 100 till döden varav 46 verkställdes. Dessa domar riktade sig främst mot kollaboratörernas skara, varav ca 400, som nämndes ovan, mördades av motståndsrörelsen före befrielsen.

Förhandlingspolitiken skiftade över tiden beroende på världskrigets gång. Men regeringen och Erik Scavenius ansåg sig ha ett ansvar för att undvika något värre, nämligen ett tyskt direktstyre. Eftergifterna till Berlin gjordes av tvång, inte av övertygelse. Häri låg en helt avgörande skillnad mot Jozef Tisos slovakiska republik, vars ideologiska fundament hade och fick ett allt mera tydligt släktskap med 1930-talets fascistiska rörelser.

Bö Lidegaards resonemang kring motståndsrörelsens roll är intressant. Han påpekar att, även om det till formerna skiftade karaktär ju närmare det tyska nederlaget man kom, motståndet började på sätt och viss i skydd av samarbetspolitiken. Denna politik och sabotageaktionerna hade ett inbördes samband på så vis att de senare visade vad som kunde hända om tyskarna drev kraven på Scavenius för hårt samtidigt som man kunde hävda att den danska huvudlinjen ändå representerades av regeringspolitiken. Sannolikt bidrog också motståndsrörelsens relativa moderation till att samarbetspolitiken kunde fortsätta även sedan Scavenius regering inte längre utövade sina funktioner. På samma sätt förlänade strejker och sprängdåd legitimitet åt den naturliga önskan som danska politiker hade att efter kriget hamna på den rätta sidan. Till sist, menar Lidegaard, var det dock sabotörerna som sprängde förhandlingspolitiken, inte tyskarna.

Mot slutet av kriget växte motståndsrörelsens politiska ambitioner. Den väntade sig att efter slutet på ockupationen spela en viktig roll i dansk politik, men kom i själva verket att, ironiskt nog, koopteras av de demokratiska partier som stått bakom samarbetspolitiken, också av dem som gått i exil i Storbritannien. Dock segrade motståndsrörelsen i ett centralt hänseende i det att dess grundläggande mål att förvandla den danska neutralitetspolitiska tradition som grundades efter nederlaget 1864 och som Erik Scavenius och hans företrädare och partikamrat P. Munch företrädde, till en allt fastare anknytning till västlägret. Den process började med NATO-anslutningen 1949 och har på senare tid fortsatt med en aktiv uppslutning kring USA i både Afghanistan och Irak.

Josef Tiso skulle alltså ställas inför rätta i sitt hemland som då återfått sitt demokratiska system och sin president, Tomas Masaryks efterträdare Eduard Benes. Kanske hade han som katolsk präst permanent kunnat ta sin tillflykt till

ett kloster som han efter flykten först tillfälligt gjorde. Men rimligen hade det varit svårt för en abbot att under press vägra utlämna honom. Det fanns kanske en del skäl att hoppas att hans rättegång skulle bli rimligt rättvis. Till saken hör dock att kommunistpartiet också i den demokratiska republiken hade ett mycket starkt stöd och i det sista fria valet 1946 fick nära 40 procent av rösterna. De hade redan infiltrerat statsapparaten och rättsväsendet. Josef Tisos politiska bana, de facto-medverkan i Förintelsen och rättsapparatus sätt att fungera predestinerade honom till en mycket sträng dom. Intressant nog hade regimen låtit några andra medarbetare, som inte hunnit fly till Argentina eller Spanien, undslippa dödsstraff, varför Tiso nog hoppades att också han skulle få behålla livet.

Domstolen dömde Jozef Tiso till döden, men denne hoppades att presidenten, som hade benådningsrätt, skulle utnyttja denna. Men Benes, som rimligen måste ha känt Tiso ganska väl från mellankrigstidens Tjeckoslovakien, valde 1947 att låta domen i verkställighet, därtill säkert uppmanad av sina kommunistiska ministrar. Benes hade redan under kriget sagt att Tiso borde hängas.

För några år sedan (2013) utkom i USA en biografi om Tiso av den amerikanske historikern James Mace Ward. I denna redovisas också de försök till upprättelse som särskilt slovakiska exilkretsar inledde redan under kommuniststyret i Tjeckoslovakien och som fortsatt sedan Slovakien nu sedan 1993 åter är en separat stat. Tisos stat omnämns nu ofta som den andra slovakiska republiken (den första är då det efter Münchenöverenskommelsen autonoma Slovakien), vilket särskilt i början av den nya statens existens på 1990-talet i vissa kretsar kunde användas för att ytterligare rättfärdiga separationen från Tjeckien. Ännu så länge finns såvitt bekant inga statyer av Jozef Tiso i Slovakien men på hans dödsdag samlas en del sentida anhängare vid hans grav i hembyn, där han också verkade som själasörjare; där lär nu finnas en plakett till hans minne.

Realpolitik och ideologi

Erik Scavenius släkting och avlägsne företrädare som statsminister, Jacob Estrup (1875-1894) hävdade att Danmark inte efter nederlaget 1864 kunde riskera att komma i krig med Preussen/Tyskland. Det skulle kunna bli landets allra sista strid. Därför måste man i en eventuell konflikt komma med på Tysklands sida. Detta mycket tydliga uttryck för en triumfvagnspolitik lockade inte Scavenius. Hans tänkande utgick också från Tysklands läge vid Danmarks södra gräns. Men någon annan politik än en strikt neutralitet kunde enligt honom inte komma ifråga. När han 1914 åtföljde Christian X på statsbesök i England tolkade han under ett samtal med sin brittiske kollega Sir Edward Grey denne så att Storbritannien vid en eventuell konflikt med Tyskland knappast skulle söka forcera sunden på väg in i Östersjön. Samma budskap lämnade marinministern Churchill i februari 1940 i ett samtal med nordiska korrespondenter. Danmark låg så nära Tyskland, hävdade Churchill, att det skulle bli omöjligt att bistå

detta land. Norge och Sverige hade däremot en vallgrav över vilken man kunde slänga tigern något att äta! Någon Plan B för Danmarks del fanns helt enkelt inte till hands.

I Scavenius optik var Danmarks strategiska situation 1940 i princip inte annorlunda än 1914, dock att efter den 9 april var det inte den tyska flottan som bevakade inloppet till Östersjön utan markförband och flyg som var stationerade på danskt territorium. Den danska regeringen beslöt redan före ockupationen att på eget bevåg att minera Stora Bält hellre än att avvakta ett tyskt önskemål. Detta mötte inga protester i London.

Även om den strategiska utgångspunkten tedde sig likartad var det givetvis en väsentlig skillnad mellan situationerna under de båda världskrigen. Under det första fanns alltid en risk att tyska trupper skulle kunna gå över gränsen om Berlin fruktade att britten hade planer på att involvera danskt territorium. Men i stort sett var Tyskland angeläget om att respektera Danmarks neutralitet. Nu 1940 hade den danska regeringen att mot den tyske ”riksbefullmäktige”, utsänd av utrikesministeriet i Berlin, och mot befälhavaren för de tyska förbanden i landet hävda sin självständighet mot de tyska krav som hela tiden återkom. Dessa berörde allt från misshagliga ministrar, önskemål om nazistiska statsråd, en fientlig allmänhet, alltför milda domstolar, bruket av landets transportsystem, utlämnande av dansk militär materiel, till rekrytering av danska frivilliga i Tysklands tjänst etc. Hanteringen av dessa ständigt återkommande tyska krav eller önskemål slutade givetvis i de flesta fall med eftergifter men som ändå ansågs möjliggöra ett upprätthållande av Danmarks integritet och ställning som icke-krigförande land.

Till de svåraste frågorna hörde den om Danmarks anslutning till antikominternpakten 1941. Hitler kallat till sig signatärmakterna och nya kandidater för att fira paktens femåriga existens. Berlin hade framhållit att man väntade sig att den danska regeringen skulle låta sig representeras vid högtidligheten. Inte för rån fem minuter i 12 kunde man, efter långa interna överläggningar, besluta att Scavenius skulle fara till Tyskland och underteckna paktens. För dansk del ansåg man detta inte innebära detta inga nya förpliktelser utöver ett politiskt stöd för kampen mot kommunismen. Men utrikesministern var angelägen ett skilja på denna pakt och tremaktpakten, vars signatärer sänt trupp till östfronten. De 6.000 danskar, av vilka 2.000 var tyskspråkiga från Slesvig, som stred i öst var inte danska armésoldater utan frivilliga, ”Freikorps Dänemark”. Rekryteringen skedde med regeringens goda minne, vilket också i efterhand lagts den till last.

När Erik Scavenius efter kriget avlade visit hos kungen för att också formellt frånträda sitt ämbete kunde denne konstatera att Köpenhamn och Danmark undgått den förstörelse som drabbat så många stater. Detta var i Scavenius ögon ett bevis på att förhandlingspolitiken uppnått sitt grundläggande syfte. Men som en namnlös politiker som Scavenius citerar, apropos hans egen regering 1942-1943, skulle den allmänna opinionen se dem som avböjde ministerposter

som hjältar precis som man, när de fått uppleva konsekvenserna av ett tyskt direktstyre, skulle förbannat dem för att inte ha gått med.

Erik Scavenius vittnade flera gånger inför undersökningskommissionen om ockupationen. Han vidhöll bestämt att han inte gjort något fel och att motståndsrörelsen överdrivit sin roll. Han avvisade känslargument och förde en strikt realpolitisk argumentation. Det var lätt att i efterhand låta känslorna styra. Kanske, menar hans biograf Sjöqvist, var denna hårda och synbarligen känslolokalla "opolitiska" attityd en förutsättning för att han skulle kunna klara av uppgiften under ockupationen. Även de som hade respekt för Scavenius menade att han, med sin läggning, saknade förmågan att sätta sig in i de känslor dansken i allmänhet hyste under ockupationen utan såg allt som ett förhandlingsspel. Men kanske var det i själva verket tvärtom, menar Sjöqvist, att Scavenius bättre än motståndsrörelsen förstod vad danskarna tänkte: att göra det bästa av en svår situation snarare än att visa fruktlöst hjältemod? Motståndsrörelsen och denna närstående tidningar attackerade ofta Scavenius, som aldrig sökt ministerposten, men som för dem kom att framstå som symbol för den linje de avskydde.

Erik Scavenius erbjöd sig åtskilliga gånger att avgå, vilket dock tillbakavisades av hans kollegor. Det är givetvis svårt att veta hur allvarliga dessa avskedshot var. Kanske uppfattade upphovsmannen dem som ett effektivt sätt att få sin vilja igenom. Bakom hans synbarligen pliktmedvetna utövande av sitt ämbete, måste rimligen också ha dolt sig en maktvilja, självmedvetenhet och ändå en förhoppning om att när kriget väl var över hans insatser skulle få det erkännande de förtjänade?

Men medan regeringens grundläggande legitimitet sällan ifrågasattes, försökte man på en del håll hävda att Scavenius själv gått onödigt långt i sina kontakter med ockupationsmaktens företrädare. Ofta citerades hans kommentar vid övertagandet av utrikesministerposten den 8 juli 1940 där han talar om att tyskarnas segrar slagit världen med beundran och att Danmark måste "finna sin plats i ett nödvändigt och ömsesidigt aktivt samarbete med Stortyskland." Trots att han knappast kunde beslås med några direkta felgrepp blev Erik Scavenius politiskt totalt isolerad efter kriget. När Folketinget 1949 firade 100-årsjubileet av gällande grundlag inbjöds han inte att närvara. Inte förrän man på i mitten av 1950-talet beslutat att alla tidigare statsministrar skulle få ett porträtt i Christiansborg och man kommit fram till att Erik Scavenius inte kunde utelämnas, hävdades denna isolering en smula. Men aldrig helt. Så förefaller det fortfarande vara. Att han skulle ha varit någon Vidkun Quisling eller Philippe Pétain är det väl mycket få eller ingen som idag hävdar. Men det förhållandet att han var den som utåt stod för de många beslut som förhandlingspolitiken innebar och som man på många håll helst skulle vilja glömma bort, garanterar att Erik Scavenius gärning i dansk politik alltid kommer att vara omgärdad av frågetecken. Sjöqvists karaktäristik av Scavenius som den ende statsmannen

av tillräckligt format för att kunna leda Danmark genom de båda världskrigens ragnarök, ifrågasätts nog av många danskar ännu 45 år efter biografins publicering och mer än halvsekel sedan Scavenius bortgång.

Jozef Tisos ideologiska utgångspunkter var således nationalistens och den katolske prästens. I rättegången 1946-1947 anklagades han för förräderi mot den tjeckoslovakiska staten, för delaktighet i Förintelsen och för att ha samarbetat med tyskarna i kväsandet av (det legitima) upproret 1944. Hans genomgående försvar i rättegången var att utan honom skulle landets situation och judarnas ha blivit mycket värre. Detta är den klassiske kollaboratörens argumentation. Som slovakisk nationalist styrdes han av övertygelsen om att slovakerna var omgivna av större nationer som hotade att kväva dem. Ungrarna var de traditionella härskarna som styrt landet i hundratals år och som hela tiden traktade efter att ta tillbaka vad man förlorat 1920. Slovakerna var en minoritet i det nya Tjeckoslovakien och därtill ekonomiskt eftersatt i jämförelse med tjeckerna i Böhmen och Mähren, Österrike-Ungerns industriella kärnområde. Där spelade också de protestantiska politikerna en större roll. Därtill vände sig de slovakiska nationalisterna, vars största parti helt dominerade i denna landsdel, mot det bolsjevikiska hotet. I ett land där bönderna dominerade fanns således ett starkt katolskt inflytande – och en traditionell antisemitism.

Jozef Tisos politiska program fokuserades under mellankrigstiden på att ge den egna landsdelen större autonomi och bättre ekonomiska och sociala förutsättningar. Efter Münchenöverenskommelsen, då den lokala autonomin blev verklighet, kan man med Tisos biograf Mace Ward hävda att Tiso använde realpolitiken och ett närmande till Tyskland som medel för att uppnå sina ideal. Han skrev på en djävulspakt med Hitler. Han hoppades givetvis, som alla kollaboratörer, att han genom att hålla sig väl med en makt, som skulle kunna skydda slovakerna mot alla deras fiender, skulle kunna maximera deras självständighet. Men denna realpolitik skulle tvinga honom in på en väg som komprometterade hans ideal. Under sin tid vid makten inskränkte hans regim judarnas möjlighet att tillträde till högre studier och utöva vissa yrken. Men den judiska frågan skulle lösas inom landets gränser. Först 1942 gick han med på att sända judar till Tyskland och Ukraina. Han intalade sig givetvis att dessa skulle sättas i arbete, inte att de skulle avlivas. Han påpekade också i rättegången 1946-1947 att han utnyttjat sitt prerogativ som statschef till att undanta många judar från transportererna.

Den avsuttne presidenten försökte också att teologiskt motivera sin politik mot judarna, liksom mot de många tjecker som kördes ur landet. Med stöd hos Tomas av Aquino talade Tiso om att plikten mot det egna jaget ("love of self") motiverade aktioner mot ens fiender som man inte kunde behandla på samma sätt. I rättegången ställde åklagaren naturligtvis detta resonemang mot den kristnes plikt mot sin nästa. De slovakiska biskoparna utfärdade 1943 ett herdebrev med protester mot regimens politik. Som den lokale prästen i hembyn

var Tiso tvungen att läsa upp herdabrevet i sin kyrka – men på latin. Även Vatikanens sändebud i Bratislava protesterade mot transportererna varför Tiso hela tiden påmindes om att hans försök att kombinera sin religion med sin egen antisemitism inte accepterades av kyrkan.

Överhuvudtaget blev förhållandet mellan Tisos nationalism, som hans parti försökte ge ett kristligt innehåll, och Vatikanen ett för honom omöjligt eller olösligt problem. Han förfäktade tesen att religionen inte kunde begränsas till den privata sfären utan borde prägla nationens liv. Han kunde inte erkänna att Vatikanen skulle kunna sätta sig till doms över hans politik, men uppfattade sig ingalunda som någon renegat. Nationalismen och tron borde kombineras med social rättvisa – för slovakerna. Regimen ville på olika sätt höja slovakernas levnads- och kulturella standard. Han berömde sig samtidigt av att Slovakien genomgått något av en religiös pånyttfödelse och vände sig mot sekularisering, materialism och socialism.

Men samtidigt som Tiso predikade ett slags klerikal-nationalistisk lära vandrade han vidare på samarbetets väg. Hitler behandlade Tiso vänligt, medan utrikesminister Ribbentrop bryskt angav de faktiska alternativen för presidenten i Bratislava. En grav anklagelsepunkt mot Jozef Tiso var beslutet att be tyskarna om hjälp att slå ner upproret 1944. Det slovakiska nationalrådet, som stod bakom upproret, bestod av kommunister och demokratiska nationalister och skulle efter maktskiftet utgöra kärnan i den nya regimen i landet. Steget att begära tyskt militärt stöd och sedan dela ut medaljer till tyska soldater uppfattades ex post som ett ifrågasättande av den efterkrigstida ledningens legitimitet och alltså landsförräderi.

Slovariens situation var naturligtvis på många sätt mycket mera utsatt än Danmarks. Detta land hade ju en sedan många hundra år internationellt väl etablerad statsrättslig identitet och hade sedan länge att hantera en avgörande fråga, nämligen den strategiska relationen till Tyskland. Någon nazistvänlig opinion av betydelse fanns inte i Danmark. I folketingsvalet 1943 fick nazisterna ytterst få röster. Dessutom hade Berlin behov av det danska jordbrukets produkter. Erik Scavenius utnyttjade sitt lands ställning och relativa politiska samförstånd och följde en som det synes i efterhand en ganska konsekvent linje, utan några ideologiska övertoner. Det kunde aldrig bli tal om någon pakt med djävulen, endast praktiska lösningar på de problem som den strategiska obalansen medförde. Ibland företrädde enligt somliga historiker dock en alltför aktivistisk samarbetspolitik.

Slovakien var en ny och politiskt och ekonomiskt svag stat, ifrågasatt av både större och starkare grannar och Vatikanen. Jozef Tiso var dessutom knappast en politiker av samma lödighet som Scavenius även om han visade en taktisk talang när det gällde att hantera sina mera grovhuggna interna motståndare. De mest extrema elementen i det slovakiska nationalistpartiet, som bl.a. innehade premiärministerposten (Vojtech Tuka) och stöddes av partiets

väpnade kår, Hlinkagardet, ville hela tiden skynda på anpassningen till nationalsocialismen och tysk politik. De hade ibland Hitlers öra och inspirerade denne och andra i ledningen att kräva ytterligare eftergifter av Tiso. De som på bilder öppet visar upp nazistliknande symboler försökte t.o.m. 1940 att genomföra ett kupp försök mot Tiso, men Berlin insåg att de behövde presidenten för att ge regimen legitimitet.

Inställningen till Jozef Tiso i dagens Slovakien är komplicerad. Å ena sidan är det ju uppenbart att han medverkade i Förintelsen. Å andra sidan var han president i republiken Slovakien 1939-1945 och därmed i somligas ögon en föregångare till dagens självständiga stat. Det är givetvis främst extrema högerkrafter i Slovakien och en del exilkretsar som vill söka sätta in Tiso i ett slovakiskt nationalistiskt sammanhang och därmed ge honom ett mått av upprätelse. James Mace Ward förefaller ibland i sin biografi, utan att ändå falla för frestelsen, en aning lockad av tanken på en i alla fall partiell Ehrenrettung. Han kallar det sista kapitlet i sin bok "A Crown of Thorns". Detta var Jozef Tisos sätt att beskriva dilemmat för en katolsk politiker som han uppfattade detta, att söka kombinera rättvisan med tron. Men framför allt hans otvetydiga ansvar för det krigstida Slovakiens politik mot judarna och uppträdande under upproret 1944 berövar honom ändå till slut entydigt offerrollen.

Vilken politik Danmark utan tysk ockupation skulle ha följt är inte särskilt svårt att föreställa sig: sannolikt densamma som under första världskriget och densamma som Sverige 1939-1945. Men skulle Slovakien under Tisos ledning kunnat ha följt en annan kurs? Kanske hade Slovakien i bästa fall kunnat bli en nationalistiskt kvasidemokratisk katolsk regim med ett helt dominerande parti. Antisemitismen hade givetvis i denna regim också haft ett tydligt inflytande liksom överallt i Östeuropa, men kanske utan systematiskt våld. Men i motsats till Scavenius Danmark hade Jozef Tiso faktiskt ingått en "Faustian bargain" med Hitler. Medan den danska regeringen således hade, med stöd av landets lagar, att hantera en uppkommen situation som man inte hade kunnat undvika, sökte eller godtog Tiso nazisternas bistånd för att realisera sitt politiska huvudmål, slovakernas självständighet.

Erik Scavenius höll sig till de spelregler som gällde i det danska samhället och kunde enligt sin egen uppfattning lämna sitt ämbete med gott samvete. Jozef Tiso skapade, med tyskt bistånd, för att som han betonade främja sitt folks andliga och materiella ställning, sina egna regler men överskred de moraliska gränser som hans kyrka satt upp. De båda politiker som denna uppsats handlat om tillhör dock utan tvekan de mera intressanta gestalterna i andra världskrigets malström av händelser och människor. Trots all diskussion om deras personer och politik kommer de att fortsätta att locka dem som är intresserade av individer som motvilligt eller frivilligt hamnat i svåra beslutssituationer.

Referenser

- Deak, I., 2015. *Europe on Trial. Collaboration, Resistance and Retribution during World War II*. Boulder: Westview Press.
- Deletant, D., 2006. *Romania: Hitler's Forgotten Ally. Ion Antonescu and his Regime 1940-1944*. Basingstoke & New York: Palgrave Macmillan.
- Fenyö, M. D., 1972. *Hitler, Horthy and Hungary*. New Haven: Yale University Press.
- Hellner, J., 1960. *Minnen och dagböcker*. Stockholm: Norstedts.
- Horthy, N., 1953. *Ein Leben für Ungarn*. Bonn: Atheneum.
- Kennan, G., 1968. *From Prague after Munich. Diplomatic Papers 1938-1940*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Kocher, M. A., Lawrence, A.K. & Monteiro, N.P., 2018. "Nationalism, Collaboration and Resistance. France under Nazi Occupation", *International Security*, Vol 43, No. 2 (Fall 2018).
- Lidegaard, B., 2005. *Kampen om Danmark 1933-1945*. Köpenhamn: Gyldendal.
- Lidegaard, B., 2013. *Landsmän. De danska judarnas flykt i oktober 1943*. Stockholm: Bonniers.
- Mace Ward, J., 2013. *Priest, Politician, Collaborator: Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia*. Ithaca och London: Cornell University Press.
- Muller, R-D., 2015. *Hitlers okända soldater. Utländska förband på östfronten 1941-1945*. Lund: Historiska Media.
- Payne, S., 2000. *Fascism in Spain 1923-1977*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Pedersen, O. K., 1970. *Udenrigsminister P Munchs opfattelse af Danmarks stilling i international politik*. Köpenhamn: G. E. C. Gads forlag.
- Scavenius, E., 1959. *Danmarks Udenrigspolitik under den første Verdenskrig*. Köpenhamn: Fremad.
- Scavenius, E., 1948. *Forhandlingspolitiken under Besættelsen*. Köpenhamn: Hasselbalch.
- Schroeder, P. W., 1994. "Historical Reality vs Neo-Realist Theory", *International Security*, Vol 19:1.
- Sjöqvist, V., 1973. *Erik Scavenius. En biografi I-II*. Köpenhamn: Gyldendal.
- Williams, Ch., 2005. *Pétain*. London: Little Brown.